

MARIUSZ KOWALSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. St. Leszczyńskiego PAN w Warszawie

REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE ZACHOWAŃ WYBORCZYCH POLAKÓW W LATACH 1989-2001

Abstract: The specifics of Polish political life have brought about the shaping of four basic political options. The two main antagonistic political options have been defined in the work as *right-of-centre* or *left-of-centre*. The conflict between these is first and foremost ideological. The other two, equally-antagonistic options are those of the *liberals* (in the free-marketeer sense) and the *peasants*, between whom the conflict is very largely founded upon socioeconomic premises. Żukowski (1993) refers to „an axis of values“ and „an axis of interests“ that order Polish political life.

From the very start – with the first free elections in 1989 – it was possible to observe spatial differences in support for the different political options that also remained characteristic later on. Many authors have mainly attributed these differences in voting behaviour to distinct historical conditioning that has shaped the communities of different regions of today's Poland. Emphasis is above all placed on the significance of cultural differences, as broadly conceived. However, these cultural differences are also linked with socioeconomic conditioning. These differences are linked very clearly with the former state borders dividing Poland in the past and the distribution of regional centres for ethnic minority groupings (Kaszuby folk and Silesians).

The strong differentiation to Polish society which harks back to the division of Polish lands in the years 1815-1918 or even 1772-1945 evokes suppositions as to civilisational distinctiveness in Polish society that are reminiscent of differences observed in Europe and referred to recently by Huntington (1998). Before the Second World War this same problem was analysed by Polish theorist of civilisations, Koneczny (1935).

Wstęp

Studia nad geografią wyborczą Polski mają dość krótkie tradycje, co wynika z powojennych losów kraju. Zmiany polityczne zapoczątkowane w latach 80. oraz częste wybory, jakie odbywały się po 1989 r. zachęciły jednak do wzmożonej pracy naukowej w tej dziedzinie. Nowe warunki sprzyjały rozwojowi badań oraz publikacji podsumowujących je opracowań. Wiele z nich podkreśla rolę zróżnicowań regionalnych w kształtowaniu podziałów politycznych w Polsce (Florczyk, Żukowski 1990; Raciborski 1997; Zarycki 1997, Kowalski 2000, Bartkowski 2003). Można także powiedzieć, że przestrzenne zróżnicowanie poparcia dla różnych ugrupowań politycznych stało się „istotnym elementem charakterystyki społecznej poszczególnych obszarów” (Węclawowicz 1994). Wolne i powszechne wybory umożliwiły weryfikację naszych wyobrażeń na temat specyfiki poszczególnych części kraju. Z tego względu rezultaty wyborów i ich analiza stanowi bardzo ważny czynnik wzbogacający naszą wiedzę o polskich regionach, stanowiąc znakomity punkt wyjścia do rozważań geograficzno-politycznych.

Pierwsze opracowanie geograficzne podejmujące problem ogólnych uwarunkowań kształtujących przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych w Polsce przedstawił Zarycki (1997). Autor zauważa, że nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski, jaka powstała po 1989 r. jest strukturą trwałą, ale wiedza na jej temat jest wciąż ograniczona. Jego zdaniem „najtrudniejszym do analizy wydaje się wymiar ideologiczny podziałów przestrzennych, a więc oś określana (...) jako prawica-lewica. Na podział ten nakłada się znaczna ilość historycznych zróżnicowań, które tworzą bardzo niejednoznaczną z punktu widzenia normatywnego strukturę”. Nawiązuje to do spostrzeżeń Grabowskiej i in. (1996), którzy wysunęli tezę, że przejście od ustroju totalitarnego do demokratycznego, jakie ma miejsce w Polsce poczynając od 1989 r., jest zmianą na miarę rewolucji XIX w. Jest to sytuacja zupełnie nowa i nie doczekała się jeszcze opisującej ją teorii przejścia.

Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski stała się, ważnym, a jednocześnie niełatwym obszarem badań. Okazuje się, że „struktura polskiej przestrzeni politycznej jest z jednej strony prosta z drugiej zaś złożona”, a jej złożoność wynika z tego, że „uwarunkowania składające się na współczesną strukturę zróżnicowań (...) polskiej przestrzeni politycznej stanowią niezwykle bogaty i skomplikowany system wzajemnie nakładających się wpływów i zmian”. Powoduje to, że: „nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski wydaje się być niezwykle interesującą i trwałą

strukturą”, ale „wiedza na jej temat jest ciągle dość ograniczona. Wciąż znaczna liczba podstawowych pytań pozostaje bez odpowiedzi, bądź też, jak się okazuje, znamy jedynie odpowiedzi ogólnikowe i niesprawdzone, niekiedy mające jedynie charakter hipotez” (Zarycki 1997, s. 214-215).

Ten stan rzeczy zachęca do podejmowania kolejnych prób badania obecnej przestrzeni społeczno-politycznej Polski, w tym również jej wymiaru, który dotyczy przestrzennego zróżnicowania zachowań wyborczych. Taką próbę podejmuje autor opracowania, pragnąc zwrócić uwagę przede wszystkim na historyczne i kulturowe, czy też może cywilizacyjno-kulturowe uwarunkowania kształtowania się podziałów politycznych.

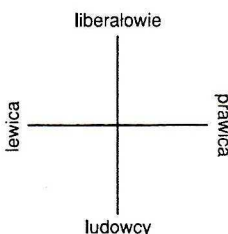
1. Podsumowanie wyników wyborów do sejmu z lat 1989-2001

1.1. Polska scena polityczna

Na początku lat 90. wyróżniono na polskiej scenie politycznej cztery główne opcje: **prawicę, lewicę, liberałów i ludowców**. Ze względu na różnice programowe prawicę przeciwstawia się zazwyczaj lewicy, liberałów – ludowcom. Wzajemne relacje między tymi parami antagonistów przedstawia w sposób symboliczny dwuosiowy wykres (ryc. 1).

Antagonizm między ludowcami a liberałami określany jest **osią interesów**. Antagonizm pomiędzy prawicą a lewicą – **osią wartości**.

Przegląd rezultatów wyborów, jakie odbyły się w Polsce po upadku systemu komunistycznego, wyraźnie pokazuje pewien ustabilizowany obraz przestrzennego zróżnicowania zachowań wyborczych mieszkańców Polski. Nie oznacza to oczywiście, że nic się nie zmieniało. Z wyborów na wybory obserwowaliśmy silne wahnięcia stanu posiadania głównych opcji politycznych (tab. 1).

Ryc. 1. Główne osie podziałów politycznych w Polsce

Tabela 1

Zmiany rezultatów czterech opcji politycznych w wyborach do Sejmu
w latach 1991-2001 (w %)

Opcje	1991	1993	1997	2001
Prawicowa	43,39	32,39	42,45	23,83
Liberalna	25,63	17,76	15,40	15,84
Lewicowa	20,11	30,82	34,07	41,14
Ludowa	9,22	18,18	7,39	19,18

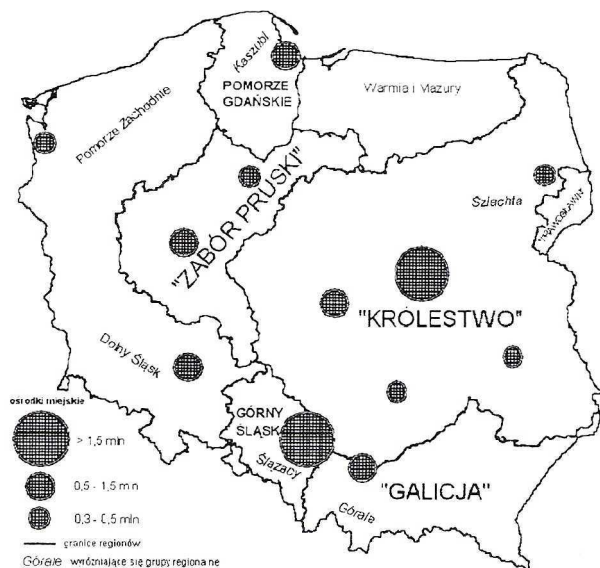
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z Krajowego Biura Wyborczego.

Biorąc pod uwagę dotychczasowe tendencje i zakładając utrzymanie się dotychczasowych podziałów politycznych, podobnych wahnięć w wynikach wyborów można spodziewać się również w przyszłości.

1.2. Regiony historyczno-kulturowe

Wyniki wyborów odbywających się w Polsce po 1989 r. dowodzą silnego i utrwalonego przestrzennie zróżnicowania społeczeństwa polskiego w zakresie zachowań wyborczych. Dotyczy to zarówno aktywności wyborczej, jak i sympatii politycznych. Zróżnicowanie tłumaczone jest zazwyczaj uwarunkowaniami społeczno-gospodarczymi i kulturowymi. Wiąże się je najczęściej z odrębnością poszczególnych regionów, których przyczyny tkwią w przeszłości, czasami nawet bardzo odległej. Badacze wskazują przede wszystkim długotrwałą odrębność przynależności państwowej poszczególnych części dzisiejszej Polski (obszar należące do tzw. trzech zaborów) oraz powojenne ruchy migracyjne. Ważnym elementem postrzeganym jako czynnik różnicujący zachowania wyborcze jest także występowanie grup regionalnych cechujących się odrębnością kulturową (etniczną, religijną). Ostatnim ważnym elementem byłyby różnice między miastem a wsią (zob. Florczyk, Żukowski 1990; Żukowski 1993; Zarycki 1997; Raciborski 1997; Gebethner 1997; Kowalski 2000; Węclawowicz 2002; Bartkowski 2003).

Charakterystyczne uwarunkowania historyczno-kulturowe pozwalają wyróżnić 6 wyodrębniających się regionów (zob. Kowalski 2003): byłe Królestwo Polskie (tzw. Kongresówkę), byłe Królestwo Galicji, były zabór pruski (Poznańskie i Ziemia Chełmińska), Pomorze Gdańskie (Kaszuby, Kociewie i Bory), Górny Śląsk, Ziemie Zachodnie (Dolny Śląsk, Pomorze Zachodnie, Warmia i Mazury) oraz region zamieszany przez ludność prawosławną na wschodzie dzisiejszego woj. podlaskiego (ryc. 2).

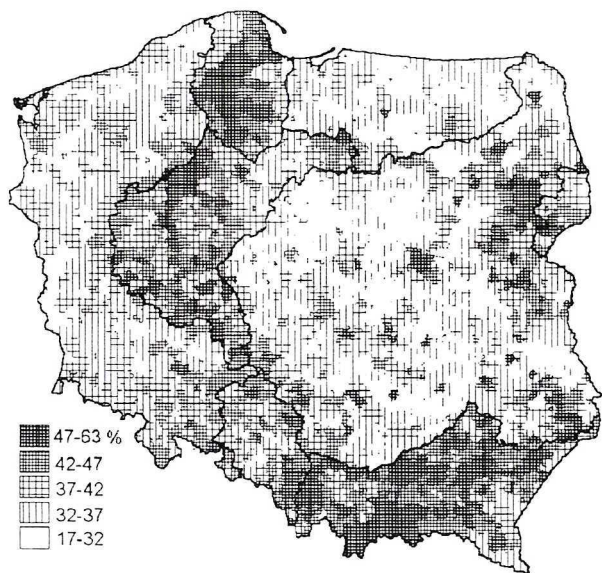
Ryc. 2. Regiony historyczno-kulturowe i największe ośrodki miejskie Polski

Zachowania wyborcze w zaskakujący sposób bardzo wyraźnie nawiązują do tego historyczno-kulturowego zróżnicowania.

1.3. Frekwencja wyborcza

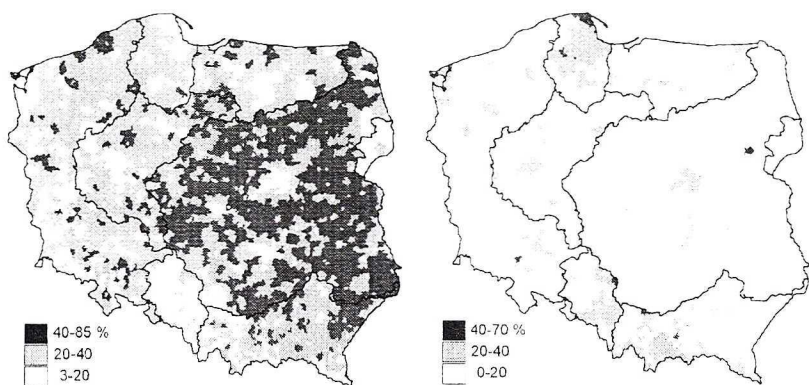
Obraz frekwencji wyborczej obserwowany od 1989 r. wykazuje wyraźną zbieżność z dawną przynależnością państwową poszczególnych obszarów, oraz z obecnością dużych ośrodków miejskich. Wysoką frekwencją charakteryzuje się przede wszystkim dawna Galicja, Wielkopolska, poznańskie oraz Pomorze Gdańskie. Na obszarze Ziemi Zachodnich i Północnych jest ona przeciętnie nieco niższa od średniej krajowej, najniższą zaś obserwuje się na obszarze byłego Królestwa Kongresowego. Na tle obszarów o niskiej frekwencji wyróżniają się wspomniane duże ośrodki miejskie typu metropolitalnego (ryc. 3).

Z tych historycznych i strukturalnych uwarunkowań bardzo wyraźnie wyłameuje się opolska część Górnego Śląska. Jest to obszar, który wchodził do 1945 r. w skład państwa niemieckiego ale w przeciwieństwie do pozostałych powojennych nabytków Polski, do dzisiaj zachował ciągłość osadniczą. W związku z tym można by się było spodziewać wy-

Ryc. 3. Frekwencja w wyborach do Sejmu w 1991 r. na tle regionów historyczno-kulturowych

sokiej frekwencji charakterystycznej dla społeczności kształtowanych w ramach państwa pruskiego (Wielkopolska, Pomorze Gdańskie). Tymczasem frekwencja tam notowana zalicza się do jednej z najniższych w kraju. Ten fenomen tłumaczony jest bardzo często obecnością dużego skupiska niemieckiej mniejszości narodowej i jej słabego zaangażowania w polskie życie polityczne (Zarycki 1997). Niską frekwencję mogą jednak powodować inne czynniki. Może ona wynikać ze względów czysto formalnych, związanych z nieaktualnymi spisami wyborców (duży odpływ migracyjny do Niemiec) oraz sezonowymi migracjami znacznej części mieszkańców – głównie mężczyzn w wieku produkcyjnym (uprawnionych do głosowania) – do pracy zagranicą (Kowalski 2000). Rzeczywisty udział w wyborach ludności aktualnie przebywającej w miejscu zameldowania, wbrew oficjalnym protokołom wyborczym może być bardzo wysoki (w niektórych gminach ponad 20% mieszkańców przebywa za granicą). Należy również zauważyć, że mimo niekorzystnych okoliczności frekwencja wyborcza w gminach Opolszczyzny jest wyższa niż na dużej części obszarów byłej Kongresówki, Warmii i Mazur czy Pomorza Zachodniego (ryc. 4).

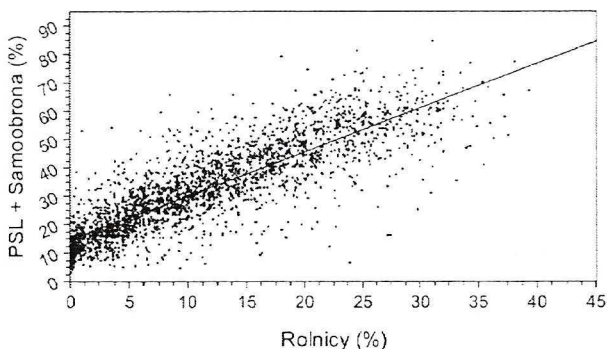

Ryc. 4. Porównanie wyników ludowców (PSI, Samoobrona) - z lewej, i liberałów (PO, UW) - z prawej, w wyborach 2001 r.

1.4. Liberałowie – ludowcy

Najlepsze rezultaty opcji liberalnej notowane są w obrębie wielkich metropolii, przede wszystkim Warszawy, Poznania, Krakowa, Wrocławia i Łodzi (ryc. 4). Widać również wyraźny podział na Polskę zachodnią i wschodnią. Na obszarach wchodzących dawniej w skład państwa pruskiego, zarówno tych zamieszkałych przez polską ludność rodzimą (region poznański, Pomorze Gdańskie, Górny Śląsk), jak i zasiedlonych przez Polaków po II wojnie światowej (Pomorze Zachodnie, Dolny Śląsk, Warmia i Mazury) widzimy nieco podwyższone wpływy tej opcji. Można przypuszczać, że jej wpływy wiążą się ze stopniem urbanizacji. W przeciwieństwie do opcji liberalnej opcja ludowa najsilniejsze poparcie uzyskuje na obszarze byłego Królestwa Kongresowego, oraz w nieco mniejszym stopniu w byłej Galicji. Wyjątek stanowią obszary metropolitalne.

Relacja między opcją ludową a liberalną, w pewnym stopniu także między lewicą a prawicą oraz rozkład frekwencji sprawiają, że wbrew sugestiom niektórych autorów (Raciborski 1997), również dawna granica między Królestwem a regionem poznańskim stanowi ważny czynnik różnicujący przestrzennie zachowania polityczne mieszkańców Polski. Region poznański i zachodnia część Kongresówki mimo zauważalnych podobieństw w zachowaniach wyborczych (silne poparcie dla lewicy), dzieli również bardzo wiele i nie można tego nie zauważać. Zbieżność zachowań wyborczych z 1995 r. – nie dotycząca jednak frekwencji (zachowania były krańcowo różne) – wynikała przede wszystkim z tego, że A. Kwaś-

Ryc. 5. Ludność rolnicza w gminach a poparcie dla partii ludowych w 2001 r.
Współczynnik korelacji liniowej +0,850

niewski, obok poparcia charakterystycznego dla regionu poznańskiego elektoratu lewicowego, zdobył również duże poparcie, charakterystycznego szczególnie dla byłej Kongresówki, elektoratu ludowego. Nie da się zaprzeczyć, że różnice te są mniejsze niż na dawnej granicy między Kongresówką a Galicją, ale należy również pamiętać, że ta ostatnia istniała kilkadziesiąt lat dłużej (1772-1918). W postaci granic międzywojewódzkich obserwować ją możemy do dzisiaj, co także może być dowodem trwałości ukształtowanych podziałów. Taka sytuacja na dawnej granicy prowincji poznańskiej i Kongresówki nie występuje. Wykluczając odrębne pod względem kulturowym obszary Pomorza Gdańskiego, Górnego Śląska czy regionu łomżyńskiego (drobna szlachta) podstawowe różnice między dawnym zaborem pruskim i rosyjskim należy wiązać przede wszystkim z różnicą w relacji liberałowie-ludowcy, krańcowo różnej frekwencji wyborczej, oraz nieco większym poparciem dla opcji prawicowej w byłej Kongresówce. W ten sposób wyłania się wyborcza specyfika obszaru byłego Królestwa Kongresowego, która polega na wyrównanych wpływach opcji prawicowej i lewicowej (pozycja pośrednia między regionem poznańskim a byłą Galicją), najsilniejszymi w kraju wpływami opcji ludowej, oraz najniższą frekwencją wyborczą.

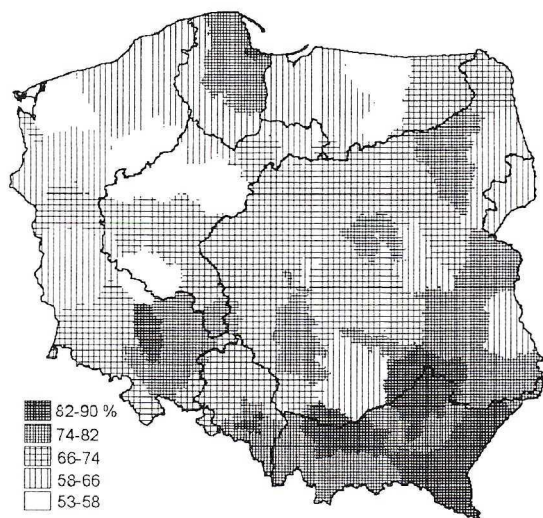
W nawiązaniu do istniejących modeli teoretycznych, antagonizm liberałowie-ludowcy tłumaczony jest zazwyczaj odmiennością interesów grup społecznych (Żukowski 1993; Zarycki 1997). Na liberałów głosują przede wszystkim mieszkańcy miast (można przypuszczać, że dotyczy to przede wszystkim szeroko rozumianych elit), na ludowców – mieszkańcy wsi, głównie związani z rolnictwem (ryc. 5). Znacznie trudniej zinterpretować podziały dotyczące osi wartości, czyli antagonizm między

prawica a lewicą, a to on był główną siłą napędową polskiego życia politycznego w badanym okresie.

1.5. Relacje między opcją pravicową a lewicową

Opcja prawicowa odnotowuje tradycyjnie najwyższy poziom poparcia na obszarze dawnej Galicji. Podobnie silnie wpływy można obserwować na Kaszubach oraz na pograniczu Mazowsza i Podlasia. Silne wpływy występują również we wschodniej części dawnej Kongresówki oraz na obszarach zurbanizowanych wokół dużych metropolii (Warszawa, Wrocław, Łódź). Terenem silnych wpływów prawicy jest także Górny Śląsk (Katowice, Opole), czym silnie kontrastuje z sąsiednim Zagłębiem Dąbrowskim. Pewne podwyższone wpływy prawicy można zauważyć w centralnej części dawnej Kongresówki, między Warszawą, Łodzią, Kielcami a Lublinem. Niskie są natomiast jej wpływy na Ziemiach Zachodnich, lecz znacznie silniejsze na Dolnym Śląsku niż na Pomorzu Zachodnim. Zaskakująco nisko, biorąc pod uwagę przedwojenne tradycje, przedstawia się jej udział w puli wyborczej w Wielkopolsce.

Najwyższe poparcie dla opcji lewicowej odnotowywane jest na obszarze Ziemi Zachodnich, przede wszystkim na Pomorzu Zachodnim

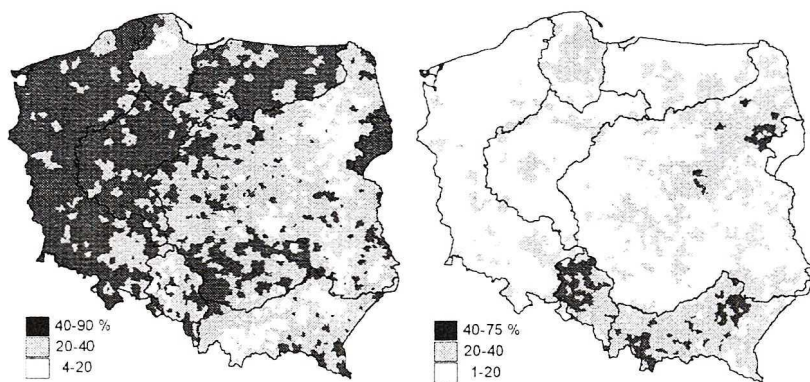

Ryc. 6. Rezultat kandydatów Komitetu Obywatelskiego „Solidarność” w okręgach wyborczych w wyborach do Sejmu 1989 r.

(woj. zachodniopomorskie), w Wielkopolsce (woj. wielkopolskie), oraz w zachodniej części dawnej Kongresówki. Tutaj najwyższe rezultaty uzyskuje się w Zagłębiu Dąbrowskim i na Kujawach (dawne woj. włocławskie). Niewidocznym w skali województw (i okręgów wyborczych) obszarem o najsilniejszych wpływach lewicy jest wschodnia część Białostocczyzny zamieszкана przez ludność wyznania prawosławnego. Wpływy opcji lewicowej w aspekcie przestrzennym są wyraźnym przeciwieństwem wpływów opcji prawicowej (ryc. 6 i 7). W dużym stopniu pokrywa się to z granicami regionów historyczno-kulturowych. Jedyny wyjątek stanowi Kongresówka, która w relacji prawica/lewica dzieli się na dwie części. We wschodniej dominuje opcja prawicowa co zbliża ją do Galicji, w zachodniej lewicowa co zbliża ją do poznańskiego i Ziemi Zachodnich. Tym co wyróżnia Kongresówkę jako całość jest opisany już współczynnik frekwencji oraz wpływy pozostałych dwóch opcji.

Przedstawiony układ powtarzał się w trakcie wszystkich wyborów przeprowadzanych w okresie 1989–2001. W zaskakujący sposób nawiązuje on do wyników wyborów z 1922 r., ograniczonych oczywiście do terytorium, które należało do Polski zarówno przed, jak i po II wojnie światowej (ryc. 8). Jest to jeszcze jeden dowód na dużą rolę czynników, których różnicowanie nawiązuje do uwarunkowań historycznych. Otwartą kwestią pozostaje charakter tych uwarunkowań.

Zauważalne różnice między Zagłębiem Dąbrowskim a Górną Śląskiem – obszarami podobnymi pod względem warunków gospodarczych

Ryc. 7. Porównanie wyników lewicy (SLD-UP, PPS) - z lewej, i prawicy (AWSP, PiS, LPR, „Niemcy”) - z prawej, w wyborach 2001 r.

– wskazują, że nie one, albo, że nie tylko one decydują o podziałach politycznych. Nawiązywanie do granic oddzielających w przeszłości nie tylko organizmy gospodarcze, ale i społeczeństwa różniące się pod względem kulturowym może wskazywać, że ważną rolę w kształtowaniu dzisiejszej mapy wyborczej Polski odgrywają również czynniki kulturowe.

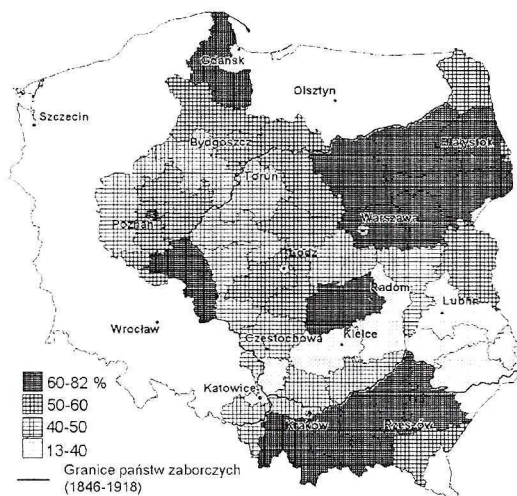
Przedstawiony powyżej obraz świadczy o złożoności czynników wpływających na regionalne zróżnicowania zachowań wyborczych mieszkańców Polski. Można przyjąć, że decydującymi czynnikami są skomplikowane różnice między regionami historyczno-kulturowymi oraz opozycja duże miasta – reszta kraju.

2. Wnioski

2.1. Uwarunkowania regionalne

Charakterystyczne zróżnicowanie przestrzenne zachowań wyborczych utrzymało się przez okres 1989-2001. Partie i kandydaci należący do opcji prawicowej najsilniejsze poparcie uzyskiwali na obszarze dawnej Galicji, na obszarach zamieszkałych przez katolickie grupy regionalne, oraz na obszarach wokół dużych ośrodków miejskich. Opcja liberalna najsilniejsze poparcie uzyskiwała przede wszystkim w aglomeracjach miejskich. Relatywnie większe poparcie miała także w zachodniej, bardziej zurbanizowanej części kraju. Opcja lewicowa najsilniejsze poparcie uzyskiwała na obszarze północno-zachodniej Polski, oraz w niektórych rejonach byłego Królestwa Polskiego. Szczególnie silne poparcie zostało zanotowane na obszarach zamieszkałych przez mniejszości religijne i narodowe. Wyjątek stanowi tylko ludność deklarująca narodowość niemiecką, która wystawia własne listy, a w przypadku bezpośredniej konfrontacji lewica-prawica skłania się ku tej drugiej opcji. Opcja ludowa najsilniejsze poparcie miała na obszarze wchodzącym w skład imperium rosyjskiego.

Podobne prawidłowości można znaleźć w przestrzennym zróżnicowaniu frekwencji wyborczej. Największa aktywność wyborcza odnotowywana jest zazwyczaj na obszarach wchodzących niegdyś w skład państwa pruskiego i habsburskiego, wśród grup regionalnych oraz w aglomeracjach miejskich. Najniższy poziom notowano na obszarze dawnego Królestwa Polskiego oraz na Ziemiach Zachodnich, przede wszystkim na wsi.

Ryc. 8. Zróżnicowanie poparcia dla centroprawicy w okręgach wyborczych w wyborach do Sejmu w 1922 r. na dzisiejszym obszarze Polski

Zróżnicowanie zachowań wyborczych wielu autorów wiąże głównie z odmiennością historycznych uwarunkowań, kształtujących społeczności poszczególnych regionów dzisiejszej Polski. Podkreśla się przede wszystkim znaczenie szeroko pojętego zróżnicowania kulturowego. Nie można jednak nie dostrzec, że to kulturowe zróżnicowanie nawiązuje do uwarunkowań społeczno-ekonomicznych.

2.1.1. Galicja

W byłej Galicji przetrwało silne przywiązanie do tradycyjnych wartości, jako ważnego elementu kształtowania życia publicznego. Obszar ten nie podlegał tak silnym wstrząsoms historycznym, zwłaszcza masowym przemieszczeniom ludności, jak niektóre inne części kraju. Przekształcenia społeczno-gospodarcze miały charakter bardziej ewolucyjny, zachowany został szacunek dla własności prywatnej oraz silne więzy rodzinne i społeczne. Nie można też pomijać tego, że obszar ten w XIX i na początku XX w. znajdował się w granicach monarchii habsburskiej, zapewniającej dość dużo swobód i uprawnień obywatelskich oraz relatywnie wysoki poziom edukacji, przynajmniej części społeczeństwa. W tych wszystkich uwarunkowaniach można dopatrywać się

przyczyn późniejszego dystansu wobec systemu wprowadzanego przez komunistów. Nie budzi więc zdziwienia to, że również we wszystkich wyborach po 1989 r. społeczeństwo tego obszaru opowiadało się przede wszystkim za opcją prawicową.

2.1.2. Górny Śląsk i Pomorze Gdańskie

Można sądzić, że podobne warunki decydują obecnie o poparciu w wyborach dla opcji prawicowej w przypadku kilku społeczności regionalnych w innych częściach kraju, które wprawdzie w okresie zaborów znalazły się w trudniejszej sytuacji, związanej z przynależnością do państwowości pruskiej i imperium rosyjskiego, ale zachowały silniejszą więź społeczną, przywiązanie do tradycyjnych wartości kulturowych i religijnych i w związku z tym również większy dystans wobec systemu wprowadzanego przez komunistów, a obecnie w stosunku do formacji lewicowej. Wśród tych społeczności należy przede wszystkim wymienić Kaszubów, Kociewiaków i Górnoślązaków oraz wiele drobniejszych społeczności lokalnych, przede wszystkim we wschodniej części dawnej Kongresówki (np. drobną szlachtę mazowiecko-podlaską czy mieszkańców obszarów wchodzących niegdyś w skład Ordynacji Zamojskiej).

2.1.3. Zabór pruski

Na obszarze Wielkopolski, która wchodziła w skład państwa pruskiego obserwujemy obecnie silne wpływy lewicy, co jest raczej zaskakujące, gdyż obszar ten według powszechnej opinii uchodzi za przywiązany do tradycyjnych wartości. Można jednak przypuszczać, że w przeciwieństwie do takich regionów, jak Pomorze Gdańskie czy Górny Śląsk, uległ on znacznie silniejszemu oddziaływaniu kultury protestanckiego społeczeństwa pruskiego oraz pruskiego systemu państwowego z charakterystyczną dla niego polityką etatyzmu (pruski socjalizm państwowy) i sekularyzacji (Kulturkampf). Pewną rolę w tym procesie musiały odegrać przedrozbiorowe związki z mieszczańskim i protestanckim Zachodem. W rezultacie wartości religijne zostały w życiu publicznym silnie ograniczone (mimo dość wysokiego poziomu religijności), a struktury społeczna i własnościowa, już w wyniku tzw. pruskiej drogi do kapitalizmu, silnie przekształcone (wielka własność ziemska, liczni pracownicy najemni). Można przypuszczać, że wpływ na ukształtowanie obecnego obrazu preferencji wyborczych miały również silniejsze, niż na innych obszarach ziem dawnych Polski, przemieszczenia ludności związane

z II wojną światową, oraz silniejsze przekształcenia własnościowe wynikające z powojennej reformy rolnej (duża liczba nowych gospodarstw indywidualnych). Również rozbudowywany po wojnie, na bazie dawnych wielkich majątków ziemskich system PGR-ów sprzyjał mobilności ludności wiejskiej. W rezultacie „zasiedzialość” mieszkańców Wielkopolski (zwłaszcza niektórych jej części) jest znacznie niższa niż w byłej Galicji, przypominając pod tym względem Ziemię Zachodnie. Można przypuszczać, że wynikające z migracji rozluźnienie więzi społecznych, połączone z upadkiem tradycyjnej kultury oraz dużym znaczeniem sektora społecznego w rolnictwie sprzyjały oddziaływaniu systemu socjalistycznego, a obecnie sprzyjają względnej dominacji lewicowych sympatii politycznych. O „prawicowych” tradycjach Wielkopolski, mogą świadczyć słabsze wpływy lewicowo-populistycznej „Samoobrony”.

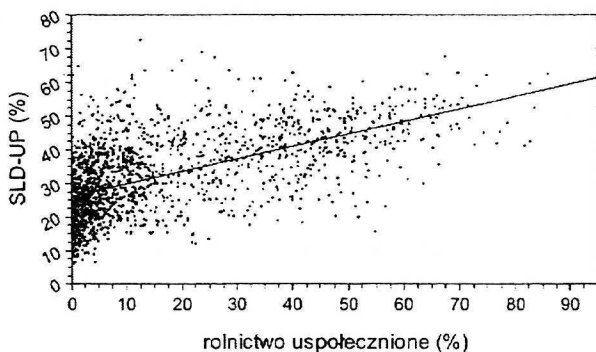
2.1.4. Kongresówka

Na obszarze byłego Królestwa Polskiego obserwujemy bardzo skomplikowaną sytuację. Rejony dużych przekształceń społeczno-ekonomicznych i kulturowych, związanych z industrializacją i pewnymi elementami modernizacji, sąsiadują z rejonami mało przekształconymi pod tym względem. Jednocześnie prawie na całym obszarze można obserwować silny niedorozwój społeczny związany z niskim poziomem edukacji i brakiem tradycji obywatelskich. Uważa się, że ten stan rzeczy można tłumaczyć w dużym stopniu dziedzictwem związków z Rosją oraz narzuconym przez nią autorytarnym systemem sprawowania władzy (zob. Piskozub 1995). System ten, jeżeli nawet nie wprowadzał modelu charakterystycznego dla społeczeństwa rosyjskiego, to na pewno ograniczał swobodny rozwój polskiego modelu życia społecznego, co w szczególności odbiło się na poziomie rozwoju społeczności wiejskich. Dochodził do tego brak tradycji gospodarowania „na swoim” związany z późnym zniesieniem pańszczyzny oraz istnieniem, w niektórych rejonach, dużej liczby proletariatu i półproletariatu wiejskiego. W antykatolickiej polityce władz rosyjskich, nakładającej się na przekształcenia społeczno-kulturowe związane z industrializacją, należy także dostrzegać przyczynę niskiej religijności społeczeństwa tego obszaru. Zacołanie, rozpad tradycyjnej kultury, krótkie tradycje samodzielnego gospodarowania oraz przyzwyczajenie do autorytaryzmu były niewątpliwie czynnikami sprzyjającymi wprowadzaniu porządku komunistycznego, z zachowaniem jednak tradycyjnej struktury własnościowej na wsi. Społeczeństwo Kongresówki, szczególnie jej wiejskich obszarów, zatrzymało się niejako

w połowie drogi, zarówno w dziedzinie etatystycznej modernizacji, jak i doskonaleniu tradycyjnego modelu życia społecznego, pozostając najbliższej formy uspołecznienia charakterystycznej dla pierwotnej warstwy chłopskiej. W latach 90. wiązało się to z niską frekwencją wyborczą, dość wyrównanymi wpływami opcji lewicowej i prawicowej oraz silnymi wpływami opcji ludowej, które należy najprawdopodobniej łączyć z najbardziej zachowawczymi, pod względem społeczno-gospodarczym (silne związki z rolnictwem) społecznościami wiejskimi.

2.1.5. Ziemie Zachodnie

Nowe społeczeństwo zostało ukształtowane po II wojnie światowej na obszarze Ziemi Zachodnich. Nowi osadnicy musieli w dużym stopniu dostosować się do infrastruktury gospodarczej i osadniczej odziedziczonej po społeczeństwie pruskim, co wpłynęło na organizację ich życia; zachowali jednak pewne cechy charakterystyczne dla społeczności, z których pochodzili – głównie „wschodnich”, wchodzących w skład imperium rosyjskiego (Królestwo Polskie, ziemie litewsko-białoruskie, Wołyń). Migracyjne przemieszanie ludności utrudniało integrację charakterystyczną dla tradycyjnego społeczeństwa, tym bardziej, że na nowym obszarze społeczeństwo kształtowało się w okresie wprowadzania systemu socjalistycznego. Przewaga osadników z ziem związanych niegdyś z Rosją, a dodatkowo wyselekcjonowanych przez migrację, słabiej związanych z tradycjami obywatelskimi, ale silnie poddanych pewnym przekształceniom modernizacyjnym (industrializacja, praca najemna w rolnictwie, obniżenie poziomu religijności, zerwanie z tradycyjną społecznością) sprzyjała ich dostosowaniu do zastanej na Ziemiach Zachodnich infrastruktury oraz do narzuconego przez nowe władze, silnie z tą infrastrukturą powiązanego (wielkoobszarowe gospodarstwa rolne), systemu społeczno-gospodarczego. Wydaje się, że obserwowane na niektórych obszarach byłego Królestwa tendencje społeczno-gospodarcze (etatystyczna modernizacja, praca najemna w rolnictwie), na Ziemiach Zachodnich znalazły szczególnie dobre warunki rozwoju. Ukształtowana w ten sposób nowa społeczność, przynosi pewne wzorce społeczeństwa Wielkopolski (tradycje pruskie) oraz niektórych obszarów, wchodzących niegdyś w skład Królestwa Kongresowego, a splot różnych warunków zdaje się w szczególnie sposób sprzyjać silnym obecnie wpływom opcji lewicowej (ryc. 9) oraz niskiej frekwencji wyborczej. Bardziej wyrównanymi wpływami lewicy i prawicy charakteryzuje się tylko Dolny Śląsk, gdzie duży odsetek osadni-

Ryc. 9. Udział rolnictwa uspołecznionego w powierzchni użytków rolnych w 1990 r. a poparcie dla SLD-UP w 2001 r. w gminach wiejskich (nie uwzględniono gmin zdominowanych przez mniejszości narodowe i wyznaniowe)

Współczynnik korelacji liniowej $+0,571$.

ków stanowili mieszkańcy dawnej Galicji, oraz system uspołeczniiony w rolnictwie był nieco słabiej rozbudowany.

2.1.6. Mniejszości

Przewagą lewicowych sympatii politycznych charakteryzują się mniejszości narodowe i etniczne. Można to wiązać z ich mniejszościowym statusem i poszukiwaniem w lewicy opieki przed polską i katolicką większością, być może chodzi także o różnice postaw wynikające z przynależności kulturowo-cywilizacyjnej. Jedyną mniejszością odrzucającą bardzo wyraźnie opcję lewicową jest społeczność deklarująca narodowość niemiecką. Można przypuszczać, że wynika to z zachowania tradycyjnego modelu społeczno-gospodarczego (religijność, prywatna własność) oraz genetycznych związków ze Ślązakami.

2.1.7. Aglomeracje miejskie

Wyraźnymi odrębnościami cechują się społeczności wielkomiejskie. Wielkie miasta (oraz ich najbliższe otoczenie) są pod wieloma względami bardziej podobne do siebie niż do regionów, w których się znajdują. Można mówić o odrębności regionów miejskich. Wydaje się, że ze względu na szczególną rolę tych obszarów, wynikającą z koncentracji

elit życia narodowego, tradycji postszlacheckiej inteligencji, wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz większej jego spontaniczności, dla dużej części zamieszkujących je społeczności system socjalistyczny nie był atrakcyjny. Znacznie silniej dystansowały się one od polityki państwa, co w jakiś sposób upodabniało je do tradycyjnych społeczności regionalnych i być może sprzyjało zwrotowi w kierunku tradycyjnych wartości (neokonserwatyzm) i liberalizmowi. W szczególności musiała to dotyczyć mieszkańców podmiejskich osiedli, najsilniej związanych z tradycyjnym systemem organizacji życia społecznego. Ruch „Solidarności” narodził się i znalazł oparcie przede wszystkim w dużych ośrodkach miejskich. Kontestacja systemu komunistycznego tłumaczy w dużym stopniu, dlaczego w latach 90. obserwowano tu silne wpływy opcji prawicowej i liberalnej. Szczególnie ta ostatnia wydaje się charakterystyczna dla silnie przekształconych, ale dystansujących się od „autorytarnej modernizacji” społeczności wielkomiejskich.

2.2. Główne wzorce postaw społecznych

W dużym uproszczeniu można powiedzieć, że procesy zaistniałe w okresie zaborów, uzupełnione przez proces budowania „nowego społeczeństwa socjalistycznego”, szczególnie silnie zaznaczającego się na Ziemiach Zachodnich, doprowadziły do podziału polskiego społeczeństwa na dwie grupy. Jedna, która silniej uległa procesom etatystycznej modernizacji (Ziemie Zachodnie, zabór pruski, niektóre rejony byłego Królestwa Polskiego). Druga to ta, której udało się uniknąć tak silnej ingerencji państwa w życie społeczno-gospodarcze i kulturowe, zachowując bardziej ewolucyjny, silniej związany z tradycją i zarazem obywatelski model życia społecznego (Galicja, Górny Śląsk, Pomorze Gdańskie, niektóre rejony byłego Królestwa Polskiego, duże ośrodki miejskie). W pierwszym modelu można dostrzec wyraźny wpływ tradycji plebejskich, dominację pracy najemnej, podatność na autorytaryzm oraz silne wpływy zuniformizowanej i zsekularyzowanej kultury masowej. Wydaje się on charakterystyczny przede wszystkim dla peryferyjnych, ale silnie przekształconych w wyniku procesów modernizacyjnych obszarów Polski. W drugim modelu można doszukiwać się oddziaływania głęboko tkwiących w polskim życiu społecznym tradycji szlacheckich, splecionych z tradycjami katolickich społeczności regionalnych. Charakteryzuje się on silnym przywiązaniem do własności, religii i wolności obywatelskich. Ten model łączy przede wszystkim mieszkańców dużych ośro-

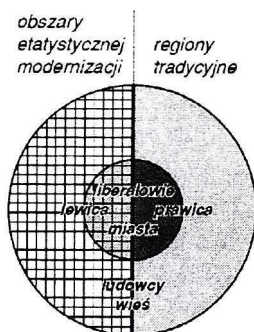
ków miejskich i tradycyjnych społeczności wiejskich. Można przypuszczać, że pierwszy typ społeczności był w latach 1944-1989 bardziej podatny na oddziaływanie systemu socjalistycznego, drugi miał więcej podstaw, aby się mu opierać (Kowalski 2000).

Ukształtowane w obrębie polskiego społeczeństwa podziały, uzyskały po 1989 r. decydujący wpływ na zachowania wyborcze mieszkańców Polski. Społeczności, które silniej uległy oddziaływaniu systemu etatystycznej modernizacji za reprezentanta swoich interesów uznały opcję lewicową, te które w większym stopniu oparły się panującemu systemowi związały się z opcją pravicową. Pojawiające się niejako na drugim planie różnice między opcją liberalną a ludową, wydają się głównie różnicami między mieszkańcami centrów życia społeczno-gospodarczego i kulturalnego a mieszkańcami obszarów rolniczych peryferii (ryc. 10). Ten składający się niejako z dwóch osi układ podziałów politycznych znajduje bardzo wyraźnie odniesienie przestrzenne (ryc. 11), co jest szczególnie ważnym spostrzeżeniem z punktu widzenia geografii wyborczej. Podział prawica-lewica nawiązuje do dawnych przynależności państwowych, występowania grup regionalnych oraz w dużym stopniu do odrębności na linii centra-peryferie. Podział liberałowie-ludowcy nawiązuje przede wszystkim do różnic centra-peryferie, ale w pewnym stopniu także do dawnych granic państwowych.

Są jeszcze zróżnicowania lokalne, wynikające z odrębności społeczno-gospodarczych i zachowujące pewne prawidłowości przestrzennego rozmieszczenia. Na poziomie regionów są one, z przyczyn obiektywnych, niedostrzegane, a dodatkowo ulegają oddziaływaniu dominujących na ich obszarze tendencji wyborczych („przestrzenne zakażanie się”

Ryc. 10. Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju opcji politycznych i ich współczesne wpływy w regionach Polski

Ryc. 11. Schemat przestrzennego zróżnicowania zachowań wyborczych mieszkańców Polski

– ang. *spatial contagion*), wynikających ze specyfiki regionalnej. Zachowania podobnych pod względem społeczno-ekonomicznym społeczności lokalnych, mieszkających w poszczególnych regionach, można więc skutecznie porównywać, tylko z uwzględnieniem tych prawidłowości. Podkreśla to jeszcze bardziej wagę regionalnych odrębności dla kształtowania zachowań wyborczych ludności Polski.

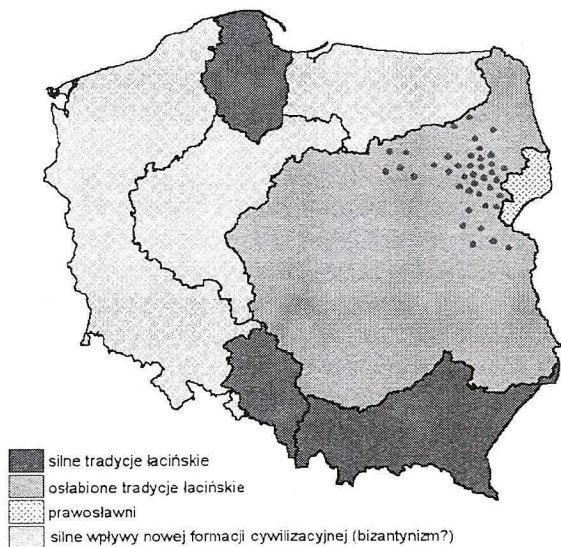
2.3. Podziały cywilizacyjne

Ostatnie dziesięciolecie przyniosło renesans zainteresowania podziałami cywilizacyjnymi. Ważnym wydarzeniem naukowym stała się książka Huntingtona (1998), widzącego w cywilizacyjnym zróżnicowaniu świata główną siłę napędową konfliktów współczesności i – przede wszystkim – przyszłości. W swych rozważaniach nawiązuje do takich badaczy cywilizacji, jak Spengler, Toynbee, Braudel czy Quigley. Tematyka ta znalazła swój oddźwięk również na polskim gruncie. Wzrosło zainteresowanie pracami polskiego teoretyka cywilizacji, Feliksa Konecznego (1862–1949), który 60 lat przed Huntingtonem dostrzegł cywilizacyjne uwarunkowania konfliktów politycznych (zob. Skoczyński 2003, Piotrowski 2003).

Koneczny uważał, że kultura polska ukształtowała się na wzorach charakterystycznych dla cywilizacji łacińskiej. Na polskie społeczeństwo oddziaływały także cywilizacje orientalne – bizantyńska, turańska i żydowska, prowadząc do osłabienia wpływów cywilizacji łacińskiej. Oddziaływania te, ze względu na skomplikowane losy poszczególnych regionów Polski, były zróżnicowane przestrzennie. Dlatego, uwzględniając wymienione uwarunkowania historyczne, można

by regiony historyczno-kulturowe współczesnej Polski zaliczyć do 4 podstawowych **makroregionów cywilizacyjnych** (ryc. 12):

- Dawna Galicja, Pomorze Gdańskie i Górny Śląsk to regiony, gdzie cywilizacja łacińska (zachodnia) uległa względnie najmniejszej erozji.
- Dawna Kongresówka (i zachodnia część dawnego okręgu białostockiego) to region, gdzie cywilizacja łacińska uległa silnej erozji pod wpływem oddziaływania cywilizacji orientalnych (bizantyńskiej, turańskiej i żydowskiej)¹. Swoisty pat cywilizacyjny doprowadził do spowolnienia rozwoju tego regionu (dotyczy to głównie obszarów wiejskich).
- Ziemie Zachodnie i większa część dawnego zaboru pruskiego to obszar gdzie pod wpływem napływu ludności ze Wschodu oraz zaprowadzenia sowieckiego (tj. wschodniego) modelu gospodarki na obszarach wiejskich, a być może również pod wpływem wcześniejszego oddziaływania cywilizacji bizantyńsko-niemieckiej, system łaciński uległ najsilniejszej erozji (ważna rola etatystycznej czy wręcz autorytarnej modernizacji). Mogło to spowodować powstanie najsil-

Ryc. 12. Tradycje cywilizacyjne ziem polskich po 1945 r.

¹ Pewien wyjątek mogą stanowić duże skupiska potomków drobnej szlachty (głównie okolice Zambrowa i Wysokiego Mazowieckiego), gdzie tradycje łacińskie miały lepsze warunki przetrwania.

niejszego na ziemiach polskich stanu acywilizowanego, lub przyjęcie innej niż łacińska cywilizacji (biorąc pod uwagę uwarunkowania najbardziej prawdopodobna byłaby cywilizacja bizantyńska).

- Region prawosławny, którego system cywilizacyjny ukształtował się pod szczególnie silnym wpływem związków z Rusią i Rosją.

Przyjmując wyjaśnienie „cywilizacyjne” można założyć, że współczesna polska lewica dostosowała swoją retorykę do światopoglądu społeczności, wśród których tradycja łacińska uległa najdalej posuniętej erozji (wystąpił daleko posunięty proces acywilizacji), lub które – być może – przyjęły nawet którąś z cywilizacji orientalnych (bizantyńską?). Po przeciwnej stronie lokuje się opcja prawicowa, która swoją retorykę dostosowała do społeczności, które zachowały najsilniejsze związki z cywilizacją łacińską (Kowalski 2003).

Zakończenie

Podobieństwa sytuacji obserwowanej w Polsce można dostrzec również w innych społeczeństwach postkomunistycznych, co uwidacznia się szczególnie w tych krajach, które w niedalekiej przeszłości były podzielone granicami państwowymi² i wystawione na oddziaływania różnych systemów cywilizacyjno-kulturowych. Widać to w Rumunii (odrębności między Siedmiogrodem a resztą kraju), na Ukrainie i Białorusi (zachodnie i wschodnie części tych państw), w Niemczech (podział między Wschodem a Zachodem) czy też w Niemczech Wschodnich (Brandenburgia a Saksonia). Można przypuszczać, że mimo istnienia odrębności między społeczeństwami tych państw, jest to zjawisko w miarę uniwersalne dla Europy Środkowej i Wschodniej. Ze względu na jego specyfikę trudno je jednak umieścić w klasycznym schemacie podziałów politycznych charakterystycznych dla krajów Europy Zachodniej (zob. Zarycki 1997). Tamtejsze społeczeństwa nie ulegały tak silnemu oddziaływaniu odmiennych systemów cywilizacyjnych, nie znalazły się także pod rządami komunistów. Podobieństw można się doszukiwać tylko w pewnym kryzysie modernizmu (Bell 1998; Gowin 1999) i związanych z nim dotychczasowych tendencji politycznych, w tym również idei państwa opieki społecznej (Habermas 1998) oraz w pojawieniu się nowych prądów politycznych (zieloni, ruchy regionalistyczne, „fenomen Heidera”) dążących m.in. do ogranicze-

---

² Zróznicowania obserwowane na obszarach wchodzących niegdyś w skład Królestwa Polskiego lub Królestwa Prus pokazują, że przy sprzyjających warunkach silne odrębności mogły ukształtować się również w ramach jednego organizmu państwowego.

nia rozrastającej się biurokracji państwowej. Może więc w obu częściach Europy mamy do czynienia z bardziej uniwersalnymi zjawiskami politycznymi, ale charakterystycznymi już dla nowej epoki, z jej odmiennym, wynikającym z nowych uwarunkowań społecznych, kulturowych i ekonomicznych, podłożem podziałów politycznych, związanym z przesileniem modernizmu, kryzysem konstrukttywizmu i poszukiwaniem nowych rozwiązań systemowych. W krajach postkomunistycznych, szczególnie tych zróżnicowanych pod względem cywilizacyjno-kulturowym, sytuacja polityczna wydaje się być bardziej wyrazista. Wynika niewątpliwie z silniejszych kontrastów cywilizacyjnych i – będącej pochodną tych kontrastów – różnej podatności na etatystyczną modernizację poszczególnych segmentów środkowo- i wschodnioeuropejskich społeczeństw. Nie można również nie dostrzec, że sam charakter systemu komunistycznego wpływał na znaczniejsze, niż na Zachodzie zaostrzenie antagonizmów.

Powyższa analiza nie pozwala przewidzieć, czy obecnie obserwowany w Polsce układ polityczny będzie się utrzymywał, czy też ewoluował, w jakimś bliżej nie określonym kierunku. Dla okresu 1989-1998 był on jednak zjawiskiem charakterystycznym. Charakterystyczne były również jego przestrzenne zróżnicowania, wynikające z odmiennych uwarunkowań społeczno-gospodarczych i kulturowych, będących być może pochodną cywilizacyjnego zróżnicowania społeczeństwa polskiego. Ze względu na aspekt przestrzenny zjawiska musi ono budzić szczególne zainteresowanie geografów. Wymaga też dalszych, bardziej szczegółowych badań, ponieważ zakres rozpoznania problemu zachowań wyborczych mieszkańców Polski wydaje się jeszcze bardzo ograniczony.

Literatura

- Bartkowski J., 1996, *Państwo i wielka przemiana*, [w:] A. Jasińska-Kania., J. Raci-borski (red.), *Naród – Władza – Społeczeństwo*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 145-168.
- Bartkowski J., 2003, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Bell D., 1998, *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*. PWN, Warszawa.
- Dudek A., 1997, *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej*. Wydawnictwo Geo, Kraków.
- Florczyk A., Żukowski T., 1990, *Nowa geografia polityczna Polski*, [w:] L. Kolarska-Bobińska, P. Łukasiewicz, Z.W. Rykowski (red.), *Wyniki badań – wyniki wyborów 4 czerwca 1989*. PTS, Warszawa.

- Gebethner S., 1997, *Partie i ich koalicje przed wyborami 1997 roku*, [w:] S. Gebethner (red.), *Wybory '97. Partie i programy wyborcze*. Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
- Gebethner S., 1999, *Stabilność i dynamika zmian w polskim elektoracie w latach 1991-1997*, (w:) Markowski R. (red.), *Wybory parlamentarne 1997. System partyjny, postawy polityczne, zachowania wyborcze*. ISP PAN, Friedrich Ebert Stiftung, Warszawa.
- Gortat R., 1993, *Czy stabilizacja sceny politycznej*, [w:] S. Gebethner (red.) *Polska scena polityczna a wybory*. Wydawnictwo Fundacji Inicjatyw Społecznych „Polska w Europie”. Warszawa.
- Gowin J., 1999, *Kościół w czasach wolności 1989-1999*. Znak, Warszawa.
- Grabowska M., Siellawa-Kolbowska K. E., Szawiel T., 1996, *Polskie partie polityczne, ich elity, elektoraty oraz zakorzenienie w społeczeństwie*. Instytut Badań nad Podstawami Demokracji, Working Paper no. 1, Warszawa.
- Habermas J., 1998, *Modernizm – niedokończony projekt*, (w:) Nycz R. (red.) *Postmodernizm. Antologia przekładów*. Wydawnictwo Baran i Suszyński, Kraków, s. 25-46.
- Huntington S. P., 1998, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*. Muza S.A., Warszawa.
- Koneczny F., 1935, *O wielości cywilizacji*. Gebethner i Wolf, Kraków.
- Kowalski M., 1998, *Wyznanie a preferencje wyborcze mieszkańców Białostocczyzny (1990–1997)*. Przegląd Geograficzny, 70, 3–4, s. 269–282.
- Kowalski M., 2000, *Geografia wyborcza Polski: Zróżnicowanie przestrzenne zachowań wyborczych Polaków w okresie 1989–1998*. Geopolitical Studies, 7, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kowalski M., 2003, *Polaryzacja zachowań wyborczych w Polsce jako rezultat cywilizacyjnego rozdarcia kraju*, [w:] M. Kowalski (red.), *Przestrzeń Wyborcza Polski*. Oddział Akademicki PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 11-48.
- Kowalski M., Śleszyński P., 2000, *Uwarunkowania zachowań wyborczych w woj. śląskim*. Dokumentacja Geograficzna, 21, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Piotrowski R., 2003, *Problem filozoficzny ładu społecznego a porównawcza nauka o cywilizacjach*. Dialog, Warszawa.
- Piskozub A., 1995, *Polska w cywilizacji zachodniej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Raciborski J., 1996, *Absencja wyborcza: obraz i uwarunkowania zjawiska*. [w:] A. Jasińska-Kania, i J. Raciborski (red.), *Naród-Władza-Społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 227.
- Raciborski J., 1997, *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego w latach 1989–1995*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Skarżyńska K., Chmielewski K., 1993, *Dlaczego ludzie nie głosują*, [w:] J. Reykowski (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*. Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa.
- Skoczylski J., 2003, *Koneczny. Teoria cywilizacji*. Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.

- Węclawowicz G., 1994, *Geografia wyborcza Warszawy i aglomeracji warszawskiej*, [w:] *Miasta polskie w dwustulecie prawa o miastach*. Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2002, *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Zarycki T., 1997, *Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski*. Studia regionalne i lokalne, t. 23 (56), ERRiL, Warszawa.
- Zarycki T., 1999, *Trwałość historycznych struktur przestrzennych na przykładzie polskiej przestrzeni politycznej*, [w:] G. Gorzelak, M.S. Szczepański, T. Zarycki (red.), *Rozwój – Region – Społeczeństwo. Z okazji Jubileuszu Profesora Bohdana Jałowieckiego*. Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Instytut Socjologii UŚ, Warszawa–Katowice 1999.
- Żukowski T., 1993, *Polska scena polityczna*, [w:] S. Gebethner (red.), *Polska scena polityczna a wybory*. Wydawnictwo Fundacji Inicjatyw Społecznych „Polska w Europie”, Warszawa.